

مجموعه جستارهایی پیرامون تاریخ روابط خارجی ایران - ۱۲

مجموعه مقالات

تاریخ روابط خارجی ایران

(نقشریف در تاریخ روابط خارجی ایران)

گردآوری و تنظیم:

اداره مطالعات اسناد و تاریخ روابط خارجی

اداره مطالعات اسناد و تاریخ روابط خارجی

تهران - ۱۳۹۸

فهرست نویسی پیش از انتشار

سرشناسه: امانی، میثم، ۱۳۶۸- گردآوری و تنظیم: عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات تاریخ روابط خارجی ایران (نقش نفت در تاریخ روابط خارجی ایران) / گردآوری و تنظیم میثم امانی، زینب اخیانی، [به سفارش] اداره مطالعات اسناد و تاریخ روابط خارجی، مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی. مشخصات نشر: تهران: وزارت امور خارجه، اداره چاپ و انتشارات، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۲۰۴ ص.

فروست: مجموعه جستارهایی پیرامون تاریخ روابط خارجی ایران؛ ۱۲.

شابک: ۶- ۸۹۲- ۳۶۱- ۹۶۴- ۹۷۸

بها: ۲۰۰۰۰ ریال،

وضعیت فهرست نویسی: فیا،

یادداشت کتابخانه

موضوع: مناقشات ایران و انگلیس - ۱۳۳۰-۱۳۳۳

موضوع: نفت - ایران - صنعت و تجارت - ملی شدن

موضوع: ایران - روابط خارجی - انگلستان

موضوع: انگلستان - روابط خارجی - ایران

موضوع: ایران - روابط خارجی - ۱۳۲۰-۱۳۵۷

موضوع: ایران - روابط خارجی - تاریخ - مقاله‌ها و خطبه‌ها

شناسه افزوده: اخیانی، زینب، ۱۳۶۴- در آورنده

شناسه افزوده: ایران. وزارت امور خارجه، مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی. اداره مطالعات اسناد و تاریخ روابط خارجی.

شناسه افزوده: ایران. وزارت امور خارجه، اداره چاپ و انتشارات.

رده بندی کنگره: ۳۱۳۹۸ م ۸ الف ۱۳۴- D5

رده بندی دیویی: ۳۲۷/۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۵۶۲۲۰۲۸

مجموعه جستارهایی پیرامون تاریخ روابط خارجی ایران - ۱۲

مجموعه مقالات تاریخ روابط خارجی ایران

(نقش نفت در تاریخ روابط خارجی ایران)

گردآوری و تنظیم: میثم امانی، زینب اخیانی
توضیح عکس پشت جلد: تصویر پالایشگاه نفت کرمانشاه (تأسیس سال ۱۳۰۱ ش.) بین عکاس در آرشیو اسناد مرکز وزارت خارجه به شماره بایگانی k86-p2-3436 نگهداری می شود.

چاپ اول: ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

هماهنگی امور نشر: بیتا طهرانیان

ویراستار ادبی: سمیره کریمی

صفحه‌آرایی: سحر حسینی صنعتی

صفحه‌آرایی، طراحی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی:

اداره چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آقایی، چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه

تلفن: ۲۲۲۹۷۰۲۹، نمابر: ۲۲۸۳۲۵۶۵

فروشگاه شماره ۱: تهران، خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آقایی

تلفن: ۲۲۸۰۲۶۶۲

فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، ساختمان ناشران، طبقه همکف پلاک ۱۶/۲۲

تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۹۰۳۱۵، تلفن فاکس: ۰۲۱-۶۶۹۵۲۲۹۰، تلفن همراه: ۰۹۳۵۹۳۰۴۳۷۱

مقدمه.....	۱
سیاست‌های قرضه شرکت نفت ایران و انگلیس و خان‌های بختیاری	
استفانی کرونین.....	۷
نفت در ایران از بین دو جنگ جهانی	
محمد ملک.....	۵۵
نظری بر تأثیر موضوع نفت شمال در افزایش نفوذ آمریکا در ایران (۱۳۲۰-۱۳۲۶ / ۱۹۴۱-۱۹۴۷)	
رضا دهقانی پوده.....	۶۷
ایران، جنگ سرد و نفت	
ناصر فرشاد گهر.....	۸۷
شهرک‌های شرکت نفت ایران و انگلیس در خوزستان (۱۹۰۸-۱۹۵۱)	
پولین لاواین دورتینگ.....	۹۹
تأثیرات خارجی جنبش ملی نفت ایران	
علی فرمند عراقی.....	۱۰۷
ملی شدن نفت ایران و ترس ترکیه از شوروی	
امیرموشنگ بختیاری.....	۱۴۷
درگیری سوئیس در بحران نفت ایران از ۱۹۵۱-۱۹۵۳	
دانیلا میر.....	۱۶۷
یادداشت‌ها.....	۱۷۹

مقدمه

از دوران باستان ساکنین بین‌النهرین و فلات ایران، با ماده‌ی سیاه‌رنگی به نام "نفت" آشنایی داشتند. جوامع باستانی از قیر برای عایق کردن کشتی، خانه و ظروف خود استفاده می‌کردند و حکومت‌ها در مواقع جنگ، نفت و قیر را به عنوان ماده‌ای اشتعال‌زا در برابر دشمنان به کار می‌بردند، اما کاربرد این ماده آن قدر وسیع نبود که منشأ اثر شود.

با رشد تکنولوژی طی قرن‌های ۱۹ و ۲۰ م. نفت به ماده‌ای مهم در تأمین سوخت، تولیدات کارخانه‌ای و سلاح‌های جنگی تبدیل شد و اتکال بر آن موجب رشد اقتصادی کشورها شد. کشف میدان نفتی پتسیلوانیا در آمریکا در سال ۱۸۵۹ م. رویداد بزرگی در جهان محسوب می‌شد و دولت‌ها و افراد ثروتمند را برای استخراج این ماده حیاتی در سراسر دنیا ترغیب کرد.

اطلاع از منابع نفتی ایران، به واسطه‌ی "سازمان زمین‌شناسی و اکتشافات باستان‌شناسی" در قرن ۱۹ م. به دست آمد. مسیو دمرگان، باستان‌شناس فرانسوی که طبق قرارداد دولت فرانسه با ناصرالدین شاه قاجار، سال‌ها در شوش به فعالیت‌های باستان‌شناسی مشغول بود، در مقاله‌ای مفصل از وجود نفت فراوان در نواحی غرب و جنوب غربی ایران خبر داد. این مقاله فرد ثروتمندی به نام ویلیام ناکس دارسی را ترغیب کرد که به پیشنهادی دولت و سفارت انگلیس، در سال ۱۹۰۱ م. امتیاز اکتشاف نفت در ایران را به دست آورد. پیش از عقد این قرارداد، امتیاز استخراج و بهره‌برداری از کلیه معادن ایران (غیر از فلزات قیمتی و جواهرات) توسط ناصرالدین شاه به بارون جولپوس دو روتیر (سال ۱۸۸۹ م.) واگذار شده بود که سر و صدای زیادی را در میان مخالفان داخلی و خارجی به راه انداخته بود که شاه در نهایت آن را به امتیاز بانک شاهنشاهی تغییر داد.

دارسی سال‌ها در قصر شیرین و نواحی اطراف آن به حفاری پرداخت، اما نتیجه‌ی مطلوبی به دست نیاورد. او که از این امتیاز زیان دیده بود، در صدد فروش امتیاز خود برآمد که مشتریان خارجی زیادی برای آن پیدا شد. اما از آنجا که دولت انگلیس نمی‌خواست این امتیاز از دست انگلیسی‌ها خارج شود، لرد استراتکونا (ثروتمند انگلیسی که امتیاز راه-آهن سراسری کانادا را به دست آورده بود) و شرکت نفت برمه را متقاعد ساخت تا با مشارکت داری، شرکت جدید "سندیکای امتیازات" را در سال ۱۹۰۵ م. تأسیس کنند.

شرکت جدید حدود سه سال به حفر چاه در مناطق ماماتین پرداخت و چون به نتیجه‌ای نرسید، تجهیزات خود را به منطقه میدان نفتون (مسجد سلیمان) برد. با بی‌ثمر ماندن تلاش‌ها برای دستیابی به نفت در آن منطقه، شرکت سندیکای امتیازات تصمیم به ترک ایران گرفته بود، در ۵ خرداد ۱۲۸۷/۲۶/۱۹۰۸ از دل یکی از چاه‌های مسجد سلیمان نفت فوران کرد و ایران به یکی از مناطق نفت‌خیز جهان تبدیل شد.

یکسال پس از استخراج نفت در مسجد سلیمان، شرکت سندیکای امتیازات به شرکت نفت ایران و انگلیس تغییر نام داد و لرد استراتکونا رئیس هیئت مدیره شرکت شد. از این زمان فصلی جدید در روابط خارجی ایران آغاز شد. شرکتش بخش‌های فراوانی برای تصاحب نفت ایران توسط نیروهای خارجی و ملی کردن آن توسط نیروهای داخلی به وجود آمد که این امر حاکی از تبدیل شدن نفت به عنوان مسئله اساسی سیاست خارجی ایران است. در همان سال نخست، تعداد چاه‌های نفت مسجد سلیمان به سی حلقه رسید و پالایشگاه آبادان در فاصله‌ی سال‌های ۱۲۸۸-۱۲۹۱ ش. ساخته شد و یک خط لوله برای انتقال نفت از مسجد سلیمان به آبادان کشیده شد.

با وقوع دو جنگ جهانی اول و دوم، اهمیت نفت برای جهان ثابت شد. کشورهایی که متکی به منابع نفتی بودند عملاً می‌توانستند در جنگ پیروز باشند و ایران از این نظر مورد

توجه طرفین جنگ قرار گرفت. انگلیس به عنوان یکی از نیروهای اصلی جنگ‌های جهانی، خود را مالک نفت ایران می‌دانست و با تقسیم ناعادلانه‌ای، سود نفت را به دولت ایران می‌داد و این شرایط خفت‌باری برای ایران بود.

رضا شاه که دست پرورده‌ی خود انگلیسی‌ها بود، بعد از تثبیت قدرت به فکر تجدیدنظر در امتیاز نفت افتاد. وی عبدالحسین تیمورتاش سیاستمدار برجسته‌ی خود و کمی بعد سید حسن تقی زاده وزیر عدلیه را مأمور لغو قرارداد داری و انعقاد قرارداد نفتی جدید کرد. هرچند که قرارداد جدیدی در سال ۱۹۳۳ م. منعقد شد، اما آن طور که شاه در نظر داشت، در وضعیت پیشین ایران تغییری به وجود نیامده بود؛ لذا رضاشاه با ناخرسندی از این وضعیت، قرارداد نفتی را در آتش بخاری سوزاند و با این اقدام سنگ بنای ناخشنودی انگلیسی‌ها از خود را نهاد.

با اشغال ایران توسط قوای سوروی و انگلیس و سپس آمریکا در جنگ جهانی دوم، رقابت برای تصاحب نفت ایران تشدید شد و هر دو کشور تقاضای ایجاد شرکت‌های نفتی را در ایران کردند. دولت ایران رسیدگی به این درخواست‌ها را موکول به پایان جنگ و تخلیه کشور از قوای خارجی کرد. قوام السلطنه، نخست‌وزیر وقت، با امضای قرارداد قوام-سادچیکف چراغ سبزی برای واگذاری امتیاز نفت شمال به این‌ها نشان داد و آنان راضی به بیرون رفتن از خاک کشور کرد، اما با افتتاح مجلس پانزدهم با واگذاری این امتیاز مخالفت شد.

از سال ۱۳۲۸ ش. با توجه به فضای جهانی به وجود آمده در خصوص ملی شدن صنایع نفتی کشورهای مختلف و تهدید ملک عبدالعزیز پادشاه عربستان به ملی کردن تأسیسات نفت این کشور در برابر آمریکا، در ایران نیز زمزمه‌های ملی شدن شرکت نفت ایران و انگلیس به گوش رسید. به همین خاطر انتخابات مجلس شانزدهم شورای ملی که در فضای نسبتاً باز

سیاسی بر گزار می‌شد، تحت تأثیر آرمان ملی شدن نفت که توسط جبهه ملی به رهبری دکتر محمد مصدق مطرح شده بود، قرار گرفت و او به همراه اعضای جبهه توانستند به مجلس راه پیدا کنند.

علاوه بر فضای جهانی، کارگران مناطق بندر ماهشهر، آغاچاری، لالی، نفت خیز، بندر معشور و آبادان نسبت به دستمزدهای پایین خود دست به اعتراض و اعتصاب زده بودند. رزم آرا نخست وزیر وقت، در فضای به وجود آمده در کشور، درصدد افزایش سود ایران از شرکت نفت ایران و انگلیس برآمد. او به افزایش سود ایران به ۵۰ درصد راضی شده بود، اما ملی گرایان و از جمله مصدق، اقدام وی را خیانت به کشور دانسته و او را محافظه کار نامیدند. از طرف دیگر ملام گرایان نیز با سیاست‌های مذهبی نخست وزیر مخالفت داشتند که در نهایت به ترور وی در ۱۶ اسفند ۱۳۲۹ انجامید.

با ترور رزم آرا، زمینه‌ی ملی شدن صنعت نفت فراهم شد. کمیسیون نفت در ۱۷ اسفندماه پیشنهاد ملی شدن صنعت نفت را تصویب کرد که یک هفته بعد به تصویب مجلس شورای ملی رسید. مجلس سنا نیز این مصوبه را در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ تأیید کرد و در این روز تاریخی صنعت نفت ایران ملی شد.

انگلستان در مقابل این اقدام در ۸ فروردین ۱۳۳۰ دو تانک جنگی به آبادان فرستاد و این شهر را زیر آتش گرفت. دولت علاء برای خواباندن اعتصاب و تسکین حکومت نظامی در خوزستان داد که نمایندگان جبهه ملی و دکتر مصدق در مجلس با آن مخالفت کردند. این اعتصابات به تدریج در اردیبهشت ۱۳۳۰ فروکش کرد. انگلیس که حقوق سابق خود را از دست رفته می‌دید، از هر فرصتی برای اعاده مجدد آن استفاده می‌کرد. در این شرایط دکتر مصدق که بارها از پذیرفتن سمت نخست‌وزیری امتناع کرده بود، در اردیبهشت ماه پیشنهاد نخست‌وزیری را پذیرفت و به مقابله جدی با تهدیدات انگلیس برخاست.

مصدق بلافاصله پس از نخست وزیری، اجرای خلع ید از انگلیس را در دستور کار قرار داد و هیئتی به ریاست مهدی بازرگان را به این منظور به آبادان فرستاد. بیرون راندن شرکت انگلیسی باعث اعتراض دولت بریتانیا و شکایت از دولت ایران در شورای امنیت سازمان ملل شد. شورای امنیت با پذیرفتن دفاع مصدق مبنی بر اینکه این منازعه بین دولت ایران و یک شرکت بازرگانی است نه میان دو دولت، رسیدگی به این پرونده را به دادگاه لاهه احاله داد که در این دادگاه نیز با دفاع تمام عیار مصدق، رأی به نفع دولت ایران صادر شد.

پیروزی مصدق بر دولت بریتانیا، شکست بزرگی برای این کشور قلمداد می شد و زمینه ی دسیسه این کشور را برای طرح کودتای نظامی علیه دولت مصدق به وجود آورد که با همکاری سیا، طرح آژاکس در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به نتیجه رسید و علاوه بر سرکوب دولت ملی، باعث تحکیم دیکتاتوری ملوی شد. پس از کودتای ۲۸ مرداد دولت فضل الله زاهدی مذاکرات نفتی با دولت انگلیس را از ۲۲ فروردین ۱۳۳۳ از سر گرفت و علی امینی، وزیر اقتصاد و دارایی وقت کسر قرارداد کربسیوم نفتی معروف به امینی- پیچ را در ۲۸ شهریور ۱۳۳۳ با انگلیس امضا کرد و سپس به تأیید مجلس شورای ملی و سنا رساند. بنابراین فروش نفت ایران بر اساس مشارکت ۸۰-۲۰ از سر گرفته شد.

بررسی سیر اجمالی داستان نفت در ایران که در سطور پیشین ذکر شد، نشان دهنده اهمیت این ماده در تاریخ ایران نوین است. اقتصاد و سیاست دولت سال ایران به شکل مستقیم به نفت گره خورده و چنانچه ملاحظه شد چه کابینه ها و سیاستمدارانی که به خاطر مسائل مربوط به این ماده جان و کار خود را از دست نداده و یا به پست و منصب نرسیده اند. به راستی که عنوان توأمان «طلای سیاه» و «بلای سیاه» برای این ماده حیاتی در اقتصاد ایران زینده است.